

АНТИНОМІЇ СУСПІЛЬСТВА ПІЗЬНОГО МОДЕРНУ: СХІДНА ЄВРОПА У НЕБЕЗПЕЦІ ДЕМОДЕРНІЗАЦІЇ

Юрій Савельєв

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,

ORCID: 0000-0003-2023-4472

Резюме. *Стаття узагальнює сучасні теоретичні інтерпретації модернізації і демонструє, що модернізація є перманентним, релятивним, нелінійним і антиномічним процесом, який необхідно розглядати у контексті ризиків демодернізації. Статистичний аналіз даних Європейського та Всесвітнього дослідження цінностей (EVS / WVS) періоду суспільних трансформацій 1990-х – 2000-х років виявив суперечливе поєднання ціннісного підґрунтя модернізації і демодернізації, як у більш успішних країнах Центральної і Східної Європи, що залучені до процесу європейської інтеграції, так й у пострадянських Білорусі, Україні та Росії. Якщо поступове зростання матеріального благополуччя й відчуття екзистенціальної безпеки сприяє поширенню через механізм соціалізації емансипаційних цінностей, що є передумовою модернізації політичних інститутів, то загострення соціально-економічних проблем і втрата упевненості соціальним агентами призводить до підвищення небезпеки демодернізації через посилення матеріалістичних орієнтацій населення. Таким чином, дослідження доводить, що процес модернізації може бути*

нерозривно пов'язаним із демодернізацією протягом одного і того ж періоду часу. Це дозволяє краще зрозуміти суперечливість розвитку регіону Східної Європи і фундаментальні загрози для демодернізації сучасних суспільств.

Ключові слова: модернізація, цінності, соціальні зміни, демодернізація, східноєвропейські країни.

Вступ.

На початку 1990-х років майбутнє постсоціалістичних країн розглядалось багатьма соціальними теоретиками у категоріях модернізації (Müller, 1992; Sztompka, 1993; Tiryakian, 1995). Змістом такої модернізації мали стати зміни суспільних інститутів за зразком західного капіталістичного суспільства та адаптація до його економічних, політичних, правових та фінансових норми (Blokker, 2005). Оптимістичний проект модернізації Східної Європи передбачав остаточну перемогу універсального ліберально-ринкового типу модерну. Задля цього «посткомуністичні суспільства» повинні були «повернутися» до Європи (тобто до сучасного західного світу) (Sztompka, 1996). Однак виявилось, що зробити це було непросто, у тому числі й тому, що «принаймні із XVI століття Східна Європа була і залишається економічно відсталою і маргінальною частиною Європейського континенту» (Janos, 1993: 3). Теорія модернізації не змогла передбачити і пояснити появу гібридних форм капіталізму у постсоціалістичних суспільствах (Altvater, 1998). Через глибоку економічну і суспільну кризу 1990-х років сама ідея модернізації виявилась дискредитованою для пострадянських країн (Kapustin, 2003). Замість очікуваного «повернення» до «нормальних» форм і практик модерну (Sztompka, 1993), деякі з країн постсоціалістичного блоку пережили «безпрецедентну демодернізацію» індустріального суспільства XX ст., відкотившись (принаймні за деякими аспектами) у «домодерний» стан (Cohen, 2001).

Разом з тим, якщо порівняти шляхи розвитку колишніх соціалістичних суспільств Східної Європи, то можна помітити очевидні відмінності. Уже в 1990-х роках відбулося розмежування східноєвропейського регіону і траєкторій розвитку. У той час як Білорусь, Молдова та Україна були втягнені у пострадянське коло інтересів і впливу Росії, країни колишнього соціалістичного блоку й держави Балтії приєдналися до загальноєвропейського проекту. У результаті, ті країни, які були залучені до процесу європейської інтеграції, швидше відновились після занепаду 1990-х років і значно поліпшили докризовий показник Індексу людського розвитку 1990 р. (Saveljev, 2011).

На тлі оформлення авторитарних режимів у Білорусі та Росії та політичної нестабільності в Молдові й Україні здавалось, що європейська інтеграція виявилась ефективною стратегією для модернізації та розвитку постсоціалістичних суспільств Центральної та Східної Європи. Проте, зростання впливу популістських сил, прихід до влади правих націоналістичних партій, обмеження функціонування демократичних інститутів і критичне ставлення до загальноєвропейського ліберального проекту в східноєвропейських країнах у 2010-х роках свідчать про суперечливість процесу модернізації навіть у країнах-членах ЄС. Виникає питання, чи є релевантним концепт модернізації для регіону взагалі? Чи залишилась демодернізація пострадянських країн позаду у 1990-х роках? Нарешті, чи можемо ми розглядати модернізацію поза загрозою демодернізації?

У першій частині цієї статті я узагальнюю сучасні теоретичні інтерпретації модернізації і демонструю, що модернізація є

перманентним, релятивним, нелінійним і антиномічним процесом, який необхідно розглядати лише у контексті демодернізації. У другій частині статті на основі моделі модернізації Р. Інглхарта і К. Вельцеля (Welzel et al., 2003; Inglehart, Welzel, 2005; Inglehart, Welzel, 2010) і аналізу агрегованих даних Європейського дослідження цінностей (EVS) та Всесвітнього дослідження цінностей (WVS) я показую, що у період 1990-х–2000-х років у східноєвропейських постсоціалістичних країнах одночасно відбувались різноспрямовані процеси ціннісних змін. Ці протилежні зміни, що свідчать про тенденції модернізації і демодернізації, були як у більш успішних країнах, що залучені до процесу європейської інтеграції, так й у пострадянських Білорусі, Україні та Росії.

Якщо поступове зростання матеріального благополуччя й відчуття екзистенціальної безпеки загалом сприяє поширенню емансипаційних цінностей, що є передумовою модернізації політичних інститутів, то економічна скрута, неефективна соціальна політика і втрата упевненості різними верствами населення є підґрунтям для посилення антимодерних ціннісних орієнтацій. Отже, загальний висновок полягає у тому, що процес модернізації може бути нерозривно пов'язаним із демодернізацією. Саме такий погляд дозволить краще зрозуміти суперечливість розвитку регіону Східної Європи.

Антиномії модернізації

Найпоширеніше розуміння модернізації існує у двох варіантах: «широкому» розумінні – як комплексу цивілізаційних «масштабних соціальних, економічних, політичних і культурних змін», яким

характеризувався перехід до особливого типу суспільства Нового часу (Martinelli, 2005: р. 8). «Вузьке» значення модернізації – це комплекс «процесів, через які слаборозвинені суспільства або суспільства, що розвиваються, тобто різноманітні периферії світу, намагаються скоротити або подолати розрив, який відділяє їх від розвинених країн... в економічному зростанні, конкурентоспроможності на глобальному ринку і якості життя населення» (Martinelli, 2005: р. 25). У сучасному глобальному світі модернізація також розглядається як «форма міжнародної конкуренції», а не тільки як «цивілізаційні зміни» (Zhang, He, 2015).

Історично модернізація має три часових виміри: як первинний розвиток невеликої кількості найбільш розвинених суспільств, який розпочався індустріальною революцією та іншими кардинальними змінами в суспільствах північноатлантичного регіону; як багатоманітний процес, коли «менш розвинені суспільства наздоганяють» світових лідерів у взаємодії з ними; нарешті, як постійні спроби модернізованих суспільств «надати відповіді новим викликам на шляху інновацій і реформ» (Zapf, 1998: 14).

Отже, перебіг і результати модернізації дозволяють оцінити розвиток різних суспільств у порівняльному аспекті як ретроспективно, так і для пояснення та прогнозування співвідношення сил у глобальній світ-системі майбутнього. Формально модернізація орієнована на досягнення новітнього найсучаснішого стану («*up-to-date*»), який лише можливий у цей час і в цьому місці (Harrison, 1988: 152). Це надає

можливість ранжувати суспільства, розташувати їх за певною шкалою (Giddens, 1984: 232).

Разом з тим, модернізація вказує на певний орієнтир суспільства модерну. Ідеологія модерну була заснована на принципах рівності можливостей, розширенні індивідуальної свободи, універсальної раціональності й ефективності. Серед інноваційних змін в соціальних інститутах і когнітивних структурах (зокрема, сприйнятті часу та поступу суспільства) важливою особливістю модерну було заміщення аскриптивних статусів, мотивів, практик соціокультурними системами, що орієнтовані на досягнення і мобільність (Lerner, 1968; Deutsch, 1961; Inkeles, 1974).

Саме починаючи з Нового часу формувалось суспільство із новою соціальною структурою, акцентованою соціальною мобільністю та прискореним розвитком, в якому корпоративна ізольованість соціальних груп була кардинально зменшена або, навіть, зруйнована. Виникла високоефективна система виробництва знання – сучасна наука, що стала невід’ємною частиною та виробничою силою індустріального суспільства. Емансипаційний «проект» модерну нерозривно пов’язаний із раціоналізмом, «розчаклюванням», переконанням у принциповій можливості пізнати об’єктивний світ, вірою в силу науки, нестримним бажанням людини «інструментально оволодіти світом» (Habermas, 2003: 10).

Розчаклювання світу зробило оточуюче середовище, людську діяльність і соціальні взаємодії прозорими. Практики суспільства модерну, що засновані на принципах універсальної раціональності,

ефективності, обчислення й передбачуваності, знайшли своє закінчене втілення у таких відомих формах організації та процесах, які були тавровані Дж. Рітцером терміном *макдоналдизація* (Ritzer, 2000). У такому суспільстві почали втрачати актуальність традиційні аскриптивні ознаки, за якими соціальні групи розрізняються між собою. Найважливішим було зменшення бар'єрів між конфесіями, спочатку – усередині християнства, а з часом – і за його межами (Parsons, 1971). Це дозволило інтегрувати певні групи, насамперед, в економічній сфері.

Утім, розвиток суспільства модерну заперечував його фундаментальні засади. Його ідеали виявились далекими від реальності (Habermas, 2003). Емансипація призвела до несподіваних загроз для досягнення свободи людиною (Bauman, 2000). На тлі емансипаційних процесів в Європі була побудована ефективна й витончена система контролю, дисципліни та ексклюзії (Foucault, 1965; Foucault, 1977; Wagner, 1994). Філософія постмодерну заперечила новоєвропейський ідеал об'єктивного універсального знання, поклавши кінець пануванню метанаративів і постулювавши множинність інтерпретацій. Як наслідок виник епістемологічно-культурний плюралізм і посилили свій вплив так звані локальні системи знання.

Емансипаційну й раціональну сутність модерну та модернізації, яка підживлювала просвітницький ідеал, неможна зрозуміти поза укоріненими в ній антиноміями і «лініями напруги», серед яких розбіжність тотальності і плюралістичного бачення цінностей, дилеми «звільнення», «майбутності» та «ворожості» безособових суспільних інститутів, антиномії «рефлексії і дії», автономності індивідуума та

суспільних обмежень, «вимірів людського існування», напруга між правами індивідуумів і колективним інтересом та захисту «прав від наявних центрів влади» (Berger, 1990; Eisenstadt, 2010; Touraine, 2009).

Зростання складності соціальних систем та когнітивних моделей призвело, за словами Ю. Габермаса, до «нової непрозорості» (Habermas, 2003). На тлі глобалізації в другій половині ХХ ст. відбулися підйом мультикультуралізму і ревіталізація домодерних традиційних форм, зокрема, релігійних. У сучасному світі все більше акцентується те, що розрізняє, розділяє, підкреслює унікальність та відмінність від інших. Релігія, конфесійна й етнічна належність, мовні та культурні особливості використовуються для підкріплення ідентифікації, а також і як політичний інструмент. У результаті «глобалізація водночас сприяє і зумовлюється як культурною гомогенністю, так і культурною гетерогенністю» (Robertson, 1992: 173). Парадоксальним чином раціональні системи ведуть до дегуманізації, утрачаючи сенс, і «невідворотно генерують ірраціональності, які обмежують, а у кінцевому рахунку загрожують та, можливо, підривають їхні раціональні засади» (Ritzer, 2000: 16, 123).

Таким чином, модернізація є **антиномічним** і **нелінійним** процесом. Соціальні і культурні форми модерну пропонують емансипаційний орієнтир, але також мають тенденцію до самозаперечення (Foucault, 1965; Wagner, 1994; Bauman, 2000; Habermas, 2003; Touraine, 2009).

Тому, на відміну від уявлення класичної теорії модернізації, цей процес не є кумулятивним, а життєві шанси і спроможність вибору людини, які збільшуються в результаті модернізації, перебувають під постійною загрозою та тиском обмежень. Тоталітаризм і демодернізація

є невід'ємними складовими суспільства модерну. Радше можна говорити про постійне балансування модерну та антимодерну (у т. ч. архаїки) у житті сучасних суспільств: фундаменталізм, етноцентризм, ксенофобія, нетерпимість існують навіть у найбільш розвинених країнах.

Модернізація може забезпечити свободу від «бар'єрів та обмежень» і «розширення поля діяльності» соціальних агентів (Sztompka, 1996: 52). Через «розширення свободи» підвищується спроможність людей у здійсненні ними вибору і, відповідно, стає можливим покращення якості життя (Sen, 1999).

Проте це не означає лише односторонній доступ соціальних агентів до ресурсів і отримання ними все нових можливостей. Емансипаційна сутність модернізації аж ніяк не зводиться до постійного й безкінечного збільшення споживання та підвищення стандартів життя (хоча вони є її важливими ознаками), і тим більше, не може бути ототожнена із формуванням споживацького ставлення до світу й суспільства. Справжня модернізація, що спрямована на наділення людини більшим ступенем свободи – тобто зростання ролі людського вибору (як індивідуального, так і колективного) супроводжується на тлі підвищення якості життя одночасним збільшенням для сучасної людини «тягаря» вибору і відповідальності за нього (Berger, 1990).

Таким чином, якщо зосередитись на соціокультурній сутності модернізації, то можна дійти висновку, що антиномії модерну та наявні дисфункції сучасного суспільства тією чи іншою мірою пов'язані із зазначеним процесом емансипації й відповідною трансформацією домодерного світосприйняття та взаємодією із ним модерних форм.

Ключова «напруга» проекту модерну полягає в *діалектиці емансипації* – це боротьба, звільнення, отримання прав і можливостей для вибору, що супроводжується накладанням зовнішніх обмежень та зобов'язань, утратами, зовнішнім контролем, що зростає, усвідомленням відповідальності своєї свободи в контексті прав і свобод іншого. Адже емансипація має ціну та, як правило, крім сторін, що здобувають, є сторони, що програють. Модерна автономність індивідуумів і можливості для самореалізації супроводжуються примусом та ексклюзивією, а публічна і приватна сфери, колективні права постійно загрожують індивідуальній свободі та спроможності вибору (Wagner, 1994; Bauman, 2000).

Зазначена суперечність є вирішальною для розуміння сутності суспільства модерну і діалектики його розвитку. Тому ключовим питанням є *способи розв'язання цієї суперечності, інституціональне забезпечення спроможності вибору, яке гарантує дотримання певної процедури, ціннісний контекст, що визначає ставлення і мотивації соціальних агентів.*

Отже, модернізація будь-якого суспільства є **напруженим і суперечливим** процесом. Було б помилкою розглядати її суто раціоналістично як своєрідний «бізнес-план» політичних та економічних еліт. Модернізація не лише забезпечує економічне зростання і підвищення якості життя, а й невідворотно продукує виклики через свою антиномічність та конфронтацію з антимодерними інституціональними практиками і пластами культури. Тому важливо з'ясувати місце та наслідки останніх у сучасному суспільстві, а також оцінити баланс модерних і архаїчних елементів суспільної свідомості. Це дозволить

виявити соціокультурні ризики процесу модернізації, а в перспективі встановити зв'язок її соціокультурних вимірів з економічним розвитком.

Слід зазначити, що антиномії та «лінії напруження» модернізації не можуть бути остаточно усунені. Виклики і суперечності емансипаційного проекту модерну потребують оновлених і актуальних відповідей. Тому модернізація є «неперервною», її «не можна зупинити» і вона «ніколи не завершується» (Bauman, 2000: р. 28). Соціальні інститути і культура сучасного суспільства мають специфічну часову орієнтацію досягнення «відкритого майбутнього» (Therborn, 2003).

Відповідно, перехід до «типу суспільства Нового часу», так само як й подолання відставання менш розвинених суспільств від більш розвинених (Martinelli, 2005) насправді не є однократними подіями. Модернізація не приводить і не може привести до завершеного певного стану. Це відкритий і **перманентний** процес. Таким чином, модернізація є актуальною не лише для країн, що розвиваються, але й для розвинених країн, що є світовими лідерами і намагаються «випередити одна одну», досягти та утримати високий рівень розвитку (Zhang, He, 2015). Модернізація як постійна спрямованість на безкінечне оновлення є способом існування суспільства модерну (Bauman, 2000: 28).

Крім того, що модернізація нелінійна, антиномічна і перманентна, вона також є **релятивним** процесом.

По-перше, модернізація відбувається відносно певних орієнтирів у взаємопов'язаному і структурованому світі, в якому існують країни ядра, напівпериферії та периферії і точиться асиметрична конкуренція (Wallerstein, 2000). Тому модернізація часто супроводжується

несправедливим перерозподілом ресурсів, домінуванням, створенням систем гегемонії та, іноді, військовою агресією. Прискорення модернізації в історичній перспективі відбувалось за рахунок використання переваг і залучення зовнішніх ресурсів (які, відповідно, втрачались іншою стороною), що поглиблювало відмінності суспільств, які перебували на різних етапах модернізації.

По-друге, структури і практики модерну завжди відтворюються у протистоянні з «немодерними» або «домодерними» (традиційними та архаїчними) практиками. Останні нікуди не зникають на шляху «соціального прогресу» (Eisenstadt, 2010). Якщо в класичній модернізаційній теорії було прийнято жорстко приставляти модерн традиції, то згодом дослідження довели, що суспільство модерну є більш складним, суперечливим і традиція є його невід'ємною складовою (Bendix, 1977). Власне зміст різноманітних процесів модернізації має сенс лише стосовно інших протилежних («немодерних») структур і суспільств (або домодерних, або тих, що втрачають характеристики модерності).

Первинна модернізація відбувалась локалізовано у північноатлантичному регіоні через утворення національних економік і політичних націй Вестфальської системи, але в постійній взаємодії більш розвинених суспільств з менш розвиненими. Згодом модернізація набула глобального масштабу в формі постійної конкуренції, у якій суспільства, що просунулися далі на шляху модернізації, отримували більшу перевагу, яка втілювалась в економічне, політичне й культурне домінування.

Релятивність модернізації є вкрай важливою для її розуміння. Ідеться не тільки про неадекватність дискретного протиставлення «модерний –

немодерний» і натомість застосування континуальної шкали «відносно модернізовані – відносно не модернізовані суспільства» (Levy, 1996: 742). Сама модернізація *може відбуватись лише на тлі та у взаємодії* зі старими структурами, практиками, інститутами, коли під час такої взаємодії утворюються різноманітні конфігурації. Так само, якщо за одиницю аналізу приймається суспільство, більш модернізовані суспільства протистоять тим, де процеси модернізації ще не почались, або вони відбуваються уповільнено й ускладнюються місцевими умовами. На міжнародному рівні модернізація завжди відбувається у взаємодії держав та інших потужних акторів.

В останні десятиліття глобалізація, що значно прискорила модернізацію й залучила (часто імперативно) периферійні суспільства та інертні й консервативні верстви населення, водночас спровокувала жорстку антимодернізаційну відповідь. На сьогодні в багатьох країнах світу особливо загострюється **виклик антимодерну** і відбувається в різних формах відродження архаїчних практик – від «ісламської держави» до піднесення право-націоналістичних політичних рухів та захисників «традиційних цінностей». В Україні це також проходить винятково болісно і трагічно у вигляді громадянського протистояння, збройного конфлікту й військової агресії, що загрожує самому існуванню її державності та незалежності. Самопроголошені «народні республіки» – це не просто сепаратистські анклав, а й химерні відповіді антимодерну (Medvedev, 2014).

Якщо ключовими соціокультурними характеристиками суспільства пізнього модерну є емансипаційні або постматеріалістичні цінності,

наявність раціональної комунікації, кооперативна поведінка, толерантність і готовність до включення інших, то архаїка сьогодні постає через ірраціональні міфи та стереотипи, закритість для раціональної аргументації, розділення суспільства, протиставлення на «своїх і чужих», нетолерантність і неприйняття іншого.

У цьому контексті інтенсифікації протиріч модерну у глобальному світі загроза демодернізації набуває особливого значення. Звичні атрибути пізнього модерну – економічне зростання, прогрес науки і техніки, громадянські права та розгалужена система соціального забезпечення – не гарантують незворотності модернізаційних змін. Навіть у розвинених суспільствах спостерігається поглиблення розриву між окремими центрами, де зосереджуються індустрії високих технологій, і периферійними регіонами (Häyriinen-Alestalo, 2001), збільшується нерівність розподілу доходів (Piketty, 2014). Це супроводжується зниженням толерантності і готовності до включення інших, посиленням право-популістських політичних сил, зменшенням довіри до демократичних інститутів, порушенням раціональної суспільної комунікації, зокрема, через поширення «фейкових новин», «альтернативних фактів» і конспірологічних теорій.

Отже, наявні теоретичні підходи визначають модернізацію нелінійним, антиномічним, перманентним і релятивним процесом, в якому на різних рівнях відбувається постійне протистояння з антимодерними практиками. Посилення останніх за певних умов може призводити до демодернізації.

Постсоціалістичні країни Східної Європи, маючи спадок форсованої комуністичної модернізації і негативний вплив глобальної конкуренції, виявились особливо вразливими перед загрозою демодернізації. У наступній частині статті ми побачимо, що пострадянські країни та частина країн з тих, які були залучені до європейського інтеграційного проекту, мали схожі патерни поєднання елементів модернізації та демодернізації у 1990-х – 2000-х роках.

Суперечності поширення емансипаційних цінностей як підґрунтя модернізації і демодернізації у країнах Східної Європи

Для розуміння фундаментальних засад процесів модернізації у східноєвропейських країнах необхідно виявити характер та тенденції змін ціннісних орієнтацій населення. Сучасні дослідження демонструють, що характеристики соціальних інститутів визначають успішність країни в аспектах економічного зростання та політичної ефективності (North et al., 2009; Acemoglu, Robinson, 2012). Разом з тим, порівняльні дослідження Р. Інглхарта, К. Вельцеля, Г.-Д. Клінгемана та інших доводять, що саме зміни ціннісних орієнтацій (соціокультурна складова модернізації) передують інституціональним змінам (Welzel et al., 2003; Inglehart, Welzel, 2005; Inglehart, Welzel, 2010; Welzel et al., 2012).

Ними була розроблена теоретична модель модернізації, в якій поєднано економічний, інституціональний і ціннісно-культурний рівні і продемонстровано роль поширення емансипаційних (постматеріалістичних) цінностей у процесі модернізації (Welzel et al., 2003). В основі цієї моделі збільшення можливостей вибору людини, що

відбувається за допомогою: 1) індивідуальних ресурсів, які забезпечують вибір людини; 2) цінностей, які визначають і мотивують вибір людини; 3) політичних та правових інститутів, які гарантують цей вибір (Welzel et al., 2003: 346).

У моделі робиться акцент, по-перше, на зміні цінностей, зокрема, поширенні емансипаційних цінностей унаслідок збільшення економічних (матеріальних) ресурсів індивідуумів, по-друге, на впливі емансипаційних цінностей на формування ефективних демократичних інститутів (Inglehart, Welzel, 2010). Ефективні інститути, у свою чергу, сприяють економічному зростанню.

Така багаторівнева модель є більш складним концептуальним продовженням популярної в 1960-х роках моделі модернізації, згідно з якою економічний розвиток і, зокрема, зростання рівня доходу на душу населення, приводить до розвитку демократичних інститутів (Lipset, Bendix, 1959). Її варіантом також є теорія впливу економічного зростання та участі індивідуумів у процесах економічної модернізації на зміни на рівні особистості: цінності, ставлення і поведінку (Inkeles, Smith, 1974).

Хоча економічне зростання відбувається в різних країнах нерівномірно, проте саме по собі воно є загальним процесом, що в цілому приводить до подібних результатів – збільшення доходів і рівня життя населення. Тому Р. Інглхарт, К. Вельцель та їхні колеги стверджують, що модернізація довела свою універсальність: економічний розвиток і пов'язане з ним відчуття безпеки зумовлюють зміни в цінностях, що у свою чергу визначає піднесення демократичних інститутів (Welzel et al., 2003; Inglehart, Welzel, 2005; Inglehart, Welzel, 2010; Welzel et al., 2012).

Емпіричні дані опитувань Всесвітнього дослідження цінностей (WVS) у 52 країнах показують, що зростання екзистенціальної безпеки соціальних агентів (на економічній основі) обумовлює зміни в їхніх ціннісних орієнтаціях: від традиційних до секулярно-раціоналістичних і від цінностей виживання до цінностей самовираження. Даний ціннісний зсув корелює зі зміною рівня демократії: із середини 1980-х до середини 1990-х цей фактор пояснює більше половини варіації змінної рівня демократії ($R^2 = 0,517$) (Inglehart, Welzel, 2010: 561-562).

Емансипаційні ціннісні орієнтації у контексті фундаментальних властивостей суспільства модерну, що були розглянуті вище, забезпечують як свободу і умови для творчості соціальних агентів, так й толерантне ставлення й готовність до включення інших.

Відповідно до розробленої методології індикатором для вимірювання емансипаційних цінностей є постматеріалістичні пріоритети індивідуумів над матеріалістичними при виборі альтернатив відповідей на чотири питання (Inglehart, Welzel, 2005). Кожному вибору респондента приписується числове значення і у результаті розраховується індекс за трибальною шкалою від 1 до 3, де 1 – це матеріалістичні ціннісні орієнтації, а 3 – постматеріалістичні орієнтації. Хоча різні автори застосовують різну термінологію, говорячи про «ліберальні», «постматеріалістичні», «антропоцентричні» цінності або «цінності самовираження», проте всі ці теорії описують єдиний процес заміни «традиційних конформних цінностей, що підпорядковують людську автономію дисципліні спільноти, ...цінностями, що вивільняють і роблять

акцент на виборі людини ...процесі як емансипаційній зміні цінностей» (Welzel et al., 2003: p. 342).

Для пояснення механізму поширення емансипаційних цінностей у суспільстві Р. Інглхартом також було запропоновано «гіпотезу соціалізації» (*socialization hypothesis*) (Inglehart, 1990). Згідно з цією гіпотезою цінності дорослої людини відображають соціальні та матеріальні умови процесу її соціалізації. Тому власний досвід молодості «формує роки» і відчуття економічної та фізичної (екзистенціальної) безпеки визначають основні ціннісні пріоритети на довгі роки дорослого життя. Відповідно, зростання відчуття екзистенціальної безпеки в другій половині ХХ ст. призвело до «міжпоколінняного ціннісного зсуву» у багатьох розвинених країнах (Inglehart, 1990).

Дескриптивний аналіз емансипаційних цінностей за даними Європейського дослідження цінностей (EVS хвиля 4) 2008-2010 років демонструє, що на національному рівні вони менш поширені у східноєвропейських країнах, ніж у західноєвропейських (див. табл. 1).

Відповідно до моделі модернізації є очікуваним, що більш заможні суспільства мають більшу кількість постматеріалістів, які орієновані на емансипаційні цінності. Проте, із цієї тенденції є винятки. Росія має ВВП на душу населення, що дорівнює або перевищує рівень багатьох країн Східної Європи, але значно ним поступається за індексом емансипаційних цінностей. Ірландія має показник ВВП на душу населення вищий за більшість країн, проте за показником поширення емансипаційних цінностей вона близька до середньоєвропейського значення і за ним подібна до Словаччини.

Ті пострадянські країни, що не залучені до європейського інтеграційного проекту, мають найнижчий рівень поширення емансипаційних цінностей. Поруч з ними за цим показником Болгарія, Румунія, Боснія і Португалія.

Найвище значення з усіх постсоціалістичних країн має Словенія, яка знаходиться у групі розвинених країн разом з Швейцарією, Грецією, Францією та Австрією. Лідерами на континенті є скандинавські країни, Велика Британія та Нідерланди.

В усіх східноєвропейських країнах крім Словенії та Чеської Республіки кількість людей, що поділяли модернізаційні постматеріалістичні орієнтації, є незначною. Найменше їх в Україні (2%) та Росії (1%), а також у Болгарії (2.1%), що є найбільш бідною країною ЄС. Відповідно, найбільша кількість осіб із матеріалістичними пріоритетами, що не сприяють модернізації, спостерігалась в Україні (близько 48%), Росії (майже 60%) та Молдові (більше 50%) і є значно вищою за інші країни регіону Східної Європи, що є членами ЄС, за винятком Болгарії.

Динаміка ціннісних змін із середини 1990-х до кінця 2000-х років у східноєвропейських суспільствах за даними Всесвітнього дослідження цінностей (WVS хвиля 3) та Європейського дослідження цінностей (EVS хвиля 4) свідчить, що частка людей, що поділяли постматеріалістичні пріоритети, у східноєвропейських країнах, охоплених аналізом, крім Болгарії і Латвії значущо не змінилась (див. табл. 2).

Навпаки, кількість осіб із суто матеріалістичними орієнтаціями за цей час суттєво знизилась у країнах регіону крім Словенії та Чеської Республіки. Хоча саме останні дві країни є лідерами у Східній Європі за

поширенням емансипаційних цінностей. Але в них підґрунтя для модернізації не збільшилось.

Лише в Росії відбулося помірне зростання групи матеріалістів за цей період (2.9%). Причому з 2000 по 2008 рік через сприятливу світову кон'юнктуру в цій країні відбувся істотний економічний підйом і збільшився добробут широких верств населення. На противагу цьому, в інших пострадянських країнах кількість матеріалістів суттєво скоротилась, зокрема в Україні на 6 %, Молдові на 5.1%, Естонії на 9.3%, Латвії на 5.5%, а в Литві – на 16.2 %. Таким чином, в охоплених аналізом постсоціалістичних країнах крім Росії неможна встановити ціннісний тренд демодернізації у період із середини 1990-х до кінця 2000-х років. В цілому для регіону є характерними часткові ціннісні зміни, які полягали у зменшенні поширення матеріалістичних пріоритетів при постійному рівні постматеріалістичних. Тобто в більшості постсоціалістичних країн складались ціннісні передумови для модернізації, хоча це відбувалось вкрай повільно і тенденція була достатньо слабкою.

Разом з тим, усі постсоціалістичні країни, хоча й у різній мірі, пережили глибоку соціально-економічну кризу 1990-х років. Ті країни Центральної та Східної Європи, які стали членами ЄС у 2004 р. (EU8), не тільки подолали наслідки трансформаційної кризи до середини 2000-х років, а й скоротили своє відставання від більш розвинених країн за показником Індексу людського розвитку (Human Development Report, 2007).

Хоча значення цього індексу зросло протягом відповідного періоду у найбільш розвинених країнах, зокрема у США на 3.5%, що є основою

для порівняння, у більшості постсоціалістичних країн, незважаючи на різке падіння у першій половині 1990-х років, воно у цілому за цей час перевищило це значення. Найбільше скорочення розриву продемонстрували Словенія і Польща (по 3.8 % за Індексом людського розвитку відносно США), а серед пострадянських суспільств – Латвія (2.4 %) (Saveljev, 2011). Болгарія та Румунія також скоротили своє відставання але менш суттєво – на 0.3 і 0.9 % відповідно. У той же час, Індекс людського розвитку Білорусі, Молдови, України й Росії знизився щодо основи порівняння (значення США) у середньому у чотирьох країнах на -4.3% (-1,4 % у Білорусі, -6.1% в Молдові, -5.2% в Україні) (Saveljev, 2011).

Згідно з моделлю модернізації слід очікувати, що різні темпи економічного зростання, збільшення матеріального добробуту і показників якості життя мають по різному впливати на формування емансипаційних цінностей (Inglehart, Welzel, 2010). Проте, наявні дані вказують на те, що незважаючи на суттєві відмінності у соціально-економічному розвитку у більшості країн Центральної та Східної Європи, які стали членами ЄС, з одного боку та у Білорусі, Молдові й Україні – з іншого, формування емансипаційних цінностей відбувалось у схожій спосіб. Більш того, у найбільш успішних постсоціалістичних країнах регіону Словенії та Чеській Республіки не помітно проявів модернізаційних ціннісних змін (див. табл. 2). Лише стосовно Росії і, частково, Болгарії можна визначити ціннісний аспект демодернізації.

Нашою гіпотезою, яка пояснює ці розбіжності, є припущення, що у зазначений період докорінних суспільних трансформацій 1990-х – 2000-

х років у східноєвропейських постсоціалістичних країнах одночасно відбувались різноспрямовані процеси ціннісних змін. У результаті кризи 1990-х років несприятлива соціально-економічна ситуація призвела до посилення матеріалістичних антимодерних ціннісних орієнтацій. Відповідно, це можна вважати свідченням фундаментальних процесів демодернізації постсоціалістичних суспільств. Разом з тим, тенденція формування емансипаційних цінностей зберіглась у деяких країнах за рахунок механізму соціалізації попереднього соціалістичного періоду, коли збільшувалось матеріальне благополуччя та відчуття особистої безпеки. Вікові когорти, які проходили соціалізацію у той період, досягали дорослого життя протягом 1990-х–2000-х років. Це підсилювало потенціал модернізації попри несприятливу соціально-економічну ситуацію. Саме таке поєднання двох механізмів створює суперечливу картину ціннісних змін у східноєвропейських країнах.

Єдиний реалістичний засіб перевірки цієї гіпотези – це проведення когортного аналізу і диференціація ефектів соціально-економічної кризи та соціалізації у ціннісних змінах. Оскільки соціальні зміни складаються з відносно незалежних компонентів, а саме окремих ефектів віку, історичного періоду та характеристик когорт (*APC – age-period-cohort*), то їх розмежування дозволяє виявити особливості соціокультурних трансформацій постсоціалістичних суспільств (Savelyev, 2016).

Для розв'язання поставленої задачі необхідно подолати обмеження дескриптивного аналізу розподілу ціннісних пріоритетів за окремими віковими когортами і застосувати метод лінійної декомпозиції тренду за допомогою регресії (Firebaugh, 1989). Цей метод дозволяє ідентифікувати

компоненти соціальних змін при проведенні когортного аналізу та виявити приховані на перший погляд відмінності в процесі змін цінностей, виходячи зі статистичної об'єктивної оцінки параметрів моделі множинної регресії – відмінностей усередині вікових когорт та між ними за певний період.

Інакше кажучи, така лінійна декомпозиція забезпечує ортогональне розмежування *контекстуального компоненту історичного періоду та демографічного компоненту зміни поколінь* у популяції. Проте, це має сенс тільки у тому випадку, коли дослідник фокусується лише на двох ефектах соціальних змін (із трьохкомпонентного комплексу *APC*), а третім ефектом можна знехтувати. Як правило, їм може бути компонент вікових змін (Alwin, McCammon, 2003).

Саме такий спосіб з використанням моделі лінійної регресії був розроблений Г. Файербау (Firebaugh, 1989). Він ґрунтується на припущенні, що вік не має окремого значного ефекту для деяких ознак, тобто існує стабільність індивідуальних відмінностей протягом життя. Тоді інтеркогортний компонент (*the between-cohort component*) інтерпретується як показник заміщення поколінь (змін у популяції), а інтракогортний компонент (*the within-cohort component*) інтерпретується як прояв контекстуальних факторів або ефекту історичного періоду (Alwin, McCammon, 2003).

У нашому випадку дослідження емансипаційних цінностей використання методу лінійної декомпозиції є виправданим, а його результати можуть бути добре проінтерпретовані тому, що відмінності між віковими когортами є опосередкованим показником (проксі-змінною) для

процесу соціалізації. Відмінні та спільні риси, що є результатом соціалізації, протистоять (є ортогональними) іншим характеристикам, що зумовлені загальними для всіх когорт контекстуальними факторами (Savelyev, 2015).

Оскільки рівень освіти може бути важливим чинником ціннісних пріоритетів, а у сучасних європейських суспільствах молоді когорти більш освічені, ніж старші вікові групи, то для отримання валідних оцінок і обґрунтованого висновку у моделі лінійної декомпозиції потрібно контролювати вплив освіти на цільову змінну.

Аналіз був проведений для 13-ти постсоціалістичних країн (включаючи Білорусь, Молдову, Україну і Росію), для яких наявні дані Європейського та Всесвітнього дослідження цінностей (EVS/WVS), що були агреговані.

Змінними, що включені у статистичну модель, є емансипаційні ціннісні орієнтації респондентів (бінарна цільова змінна) та три фактори: рік народження респондентів, рік проведення дослідження, рівень освіти респондента (порядкова категоріальна змінна). Для того щоб перевірити дослідницьку гіпотезу, моделі регресії оцінюються окремо для кожної країни на основі лонгitudних даних, що охоплюють чотири точки вимірювання у період із 1995 по 2009 рік.

Перевагою індексу емансипаційних цінностей із чотирма питаннями є те, що він використовується в усіх хвилях Європейського та Всесвітнього дослідження цінностей. Тому він дозволяє використати максимальну кількість даних і порівнювати різні країни, оскільки замість квазіметричної шкали на виході за його допомогою респонденти

розподіляються на групи, що поділяють матеріалістичні, пост матеріалістичні або змішані орієнтації.

Зіставлення часток респондентів зберігає змістовність і коректність інтерпретації результатів. Проте в цьому випадку залежна змінна є категоріальною, тому для статистичного моделювання потрібно використовувати логістичну регресію.

Таким чином, рівняння для нашої моделі декомпозиції тренду приймає таку форму бінарної логістичної регресії із двома варіантами залежних змінних: «належність до групи, що поділяє постматеріалістичні пріоритети» і «належність до групи, що поділяє матеріалістичні пріоритети» з альтернативами «так» або «ні» для кожного варіанту:

$$P(y) = 1 / (1 + \exp(-(b_0 + b_1 \cdot \text{період} + b_2 \cdot \text{когорта} + b_3 \cdot \text{освіта} + \epsilon))),$$

де $P(y)$ – імовірність належності до групи постматеріалістів (або до групи матеріалістів у іншому варіанті моделі), b_0 – це логарифм шансів належності до групи без факторів у моделі, b_1 – логарифм співвідношення шансів належності до групи зі зміною року вимірювання (інтракогортний компонент моделі), b_2 – логарифм співвідношення шансів належності до групи зі зміною року народження (інтеркогортний компонент моделі), b_3 – логарифм співвідношення шансів належності до групи зі зміною рівня освіти, ϵ – стохастична похибка.

Інтерпретація моделі декомпозиції обмежується оцінкою статистичної значущості коефіцієнтів і напрямом зв'язку, який відображається знаком коефіцієнта (логарифм співвідношення шансів). Якщо коефіцієнт інтеркогортного компонента (рік народження

респондентів – заміщення когорт як проксі-змінна соціалізації) бінарної логістичної регресії є значущим і додатним у моделі, яка прогнозує належність до групи, що поділяє постматеріалістичні цінності, а аналогічний коефіцієнт у моделі, яка прогнозує належність до групи, що поділяє матеріалістичні цінності, є значущим і від'ємним, то для цього суспільства підтверджується гіпотеза поширення емансипаційних цінностей через механізм соціалізації. Відповідно можна говорити про модернізаційний тренд всупереч кризовим явищам 1990-х років.

Якщо коефіцієнт інтракогортного компонента (рік проведення дослідження, як показник ефекту історичного періоду) бінарної логістичної регресії є значущим і від'ємним у моделі, яка прогнозує належність до групи, що поділяє постматеріалістичні цінності, а аналогічний коефіцієнт у моделі, яка прогнозує належність до групи, що поділяє матеріалістичні цінності, є значущим і додатним, то для цього суспільства підтверджується гіпотеза посилення антимодерних ціннісних орієнтацій через контекстуальний вплив історичного періоду. Відповідно можна зробити висновок про ціннісне підґрунтя демодернізації внаслідок соціально-політичних проблем і втрати відчуття безпеки.

Моделювання також продемонструвало, що роль освіти є стабільно значущою в усіх країнах ($p < 0.001$) і у більшості випадків не анігілює ефекти історичного періоду або заміщення когорт. Контроль впливу освіти дозволяє зрозуміти, чи підвищуються або знижуються шанси поділяти емансипаційні цінності зі зміною року народження (або року вимірювання для інтракогортного компоненту моделі) у тих осіб, які мають ідентичний рівень освіти. Тобто, цільові ефекти оцінюються поза

впливом освіти на залежну змінну ціннісних орієнтацій (див. табл. 3 і табл. 4).

У результаті застосування запропонованої моделі лінійної декомпозиції нами були отримані диференційовані оцінки компонентів ціннісних змін у контексті процесів модернізації і демодернізації у східноєвропейських суспільствах. Ці оцінки долають обмеження описової статистики.

Як видно з табл. 3 і табл. 4 в усіх країнах (винятком є лише група постматеріалістів у Латвії) існує тенденція поширення емансипаційних цінностей через механізм соціалізації (компонент заміщення когорт), оскільки представники більш молодих когорт мають вищі шанси потрапити до групи із постматеріалістичними пріоритетами (табл. 3). Водночас, їхні шанси опинитися у групі із матеріалістичними пріоритетами знижуються (табл. 4).

Важливо, що ця тенденція абсолютно неочевидна з наявних дескриптивних даних (див. табл. 1 і табл. 2). Відповідь полягає в тому, що ця загальна тенденція сходиться нанівець тому, що інтракогортний компонент (ефект історичного періоду) і інтеркогортний компонент (ефект заміщення когорт) у більшості випадків демонструють протилежні напрямки змін.

Навіть, пострадянські країни, що не входять в ЄС і які пережили найглибший занепад 1990-х років, демонструють позитивний емансипаційний зсув через вплив попередньої соціалізації. Коефіцієнт бінарної логістичної регресії для ефекту заміщення когорт групи постматеріалістів (належить до цієї групи чи ні) виявився значущим для

Білорусі 0.02 ($p < 0.001$), Росії 0.02 ($p < 0.001$), Молдові 0.01 ($p < 0.05$) та України 0.01 ($p < 0.05$), якщо контролювати змінну рівня освіти (табл. 3). Аналогічно, чим молодша людина, тим менш вона схильна до суто матеріалістичних пріоритетів (значущі від'ємні коефіцієнти бінарної логістичної регресії, табл. 4).

Отже, якщо умови соціалізації були сприятливими, її механізм забезпечує підтримку модернізаційного тренду. Втім, загострення соціально-економічних проблем призводить до підвищення загрози демодернізації через посилення матеріалістичних орієнтацій, про що свідчить отримана оцінка ефектів історичного періоду у деяких країнах. Можна припустити, що саме цей контекстуальний компонент вказує на підґрунтя для демодернізації східноєвропейських суспільств унаслідок зниження відчуття екзистенціальної безпеки.

З табл. 3 і табл. 4 видно, що вплив цього компоненту відрізнявся у різних країнах, що цілком природно відображає специфіку соціально-економічної і політичної ситуації 1990-х–2000-х років. Коефіцієнт бінарної логістичної регресії для цього ефекту (компонент періоду) групи постматеріалістів є негативним для Білорусі -0,03 ($p < 0,05$), Росії -0,04 ($p < 0,05$) і України -0,03 ($p < 0,05$) при контролі рівня освіти респондентів (табл. 3). Подібний контекст був також у Болгарії, Румунії і, несподівано, у Словенії, що є однією з найбільш успішних постсоціалістичних країн. З іншого боку, зростання групи людей з матеріалістичними пріоритетами через контекстуальний вплив серед пострадянських країн відбувався у Білорусі, Росії, але не в Україні (табл. 4).

Отже, якщо за період трансформацій, які охоплюють чотири точки вимірювання, механізм соціалізації сприяв модернізаційним процесам в усіх східноєвропейських країнах (у Латвії сприяв частково), то у шести з них, зокрема, Україні, історичний контекст ціннісних змін вказує на загрозу демодернізації (табл. 5).

Разом з тим, у чотирьох країнах – Естонії, Латвії, Литві і Словаччині, ефект періоду, навпаки, частково підтримував модернізаційний тренд в аспекті формування емансипаційних цінностей. У двох країнах його вплив не виявився статистично значущим а у Румунії він мав різну спрямованість для груп матеріалістів і постматеріалістів.

Також у частини постсоціалістичних суспільств, що були включені до аналізу, а саме у Білорусі, Росії, Словенії й Україні негативний ефект історичного періоду не є статистично значущим у моделі логістичної регресії для групи постматеріалістів, якщо не враховувати рівень освіти респондентів. Це вказує на те, що у кінцевому підсумку негативний контекстуальний вплив на поширення емансипаційних цінностей у цих країнах був компенсований підвищенням рівня освіти населення. (Дані EVS/WVS, які використовуються у нашому дослідженні, свідчать, що рівень освіти виріс у 11-ти країнах за період між хвилями опитувань, але залишився постійним в Естонії та Румунії.) Це означає, що освіта здатна до певної міри врівноважувати фактичне зниження підтримки емансипаційних цінностей. Таким чином, підвищення рівня освіти є дієвим запобіжником для демодернізації через погіршення соціально-економічних умов.

Висновки

Отже, теоретичний аналіз демонструє, що модернізація є перманентним, релятивним, нелінійним і антиномічним процесом, який необхідно розглядати лише у контексті демодернізації. Антиномії модерну пов'язані із процесом емансипації й відповідною зміною ціннісних орієнтацій у суспільстві. Емансипація супроводжується на тлі підвищення якості життя одночасним збільшенням для сучасної людини відповідальності за її вибір та загрозами для індивідуальної свободи.

У процесі модернізації відбувається постійне протистояння з антимодерними практиками. Посилення останніх через несприятливі соціально-економічні умови і зниження відчуття екзистенціальної безпеки може загрожувати демодернізацією, що супроводжується зниженням толерантності і готовності до включення інших, зменшенням довіри до демократичних інститутів, порушенням раціональної суспільної комунікації, зниженням підтримки емансипаційних і посилення матеріалістичних цінностей. Глобалізація, що значно прискорила модернізацію та імперативно залучила периферійні суспільства та консервативні верстви населення, водночас спровокувала жорстку антимодернізаційну відповідь. У багатьох країнах світу відбувається піднесення архаїчних практик у різних формах. Постсоціалістичні країни Східної Європи через особливості історичного розвитку є вразливими перед загрозою демодернізації.

Застосування моделі модернізації (Welzel et al., 2003; Inglehart, Welzel, 2010) дозволяє виявити характер та тенденції змін ціннісних орієнтацій населення у східноєвропейських країнах періоду суспільних

трансформацій 1990-х–2000-х років. Статистичний аналіз агрегованих даних Європейського дослідження цінностей (EVS) та Всесвітнього дослідження цінностей (WVS) методом лінійної декомпозиції тренду продемонстрував різноспрямованість ціннісних змін ефектів соціалізації та історичного періоду у частині країн Східної Європи у зазначений період. Ці протилежні зміни вказують на одночасне ціннісне підґрунтя модернізації і демодернізації, як у більш успішних країнах, що залучені до процесу європейської інтеграції (Словенії і Чеській Республіці), так й у пострадянських Білорусі, Україні та Росії.

Диференціація ефектів історичного періоду та заміни поколінь через інтракогортний й інтеркогортний компоненти змін засвідчила, що механізм соціалізації є ключовим для пояснення стійкості тренду модернізації, оскільки результат соціалізації відображає відмінності між когортами у ціннісних орієнтаціях, які були сформовані за умови поступового підвищення якості життя у попередній період. Якщо контекстуальні соціальні зміни впливають одночасно на всі вікові когорти, то наслідки соціалізації фіксують формування основних цінностей, які відрізняють когорти незалежно від загального впливу поточних історичних подій.

Поступове зростання матеріального благополуччя й відчуття екзистенціальної безпеки загалом сприяє поширенню емансипаційних цінностей, що є передумовою модернізації політичних інститутів. З іншого боку, економічна скрута, неефективна соціальна політика і втрата впевненості різними верствами населення є основою для посилення антимодерних ціннісних орієнтацій. Через відмінність соціально-

економічної і політичної ситуації 1990-х–2000-х років у різних країнах ефект історичного періоду суттєво відрізняється у країнах регіону. Зокрема, для Білорусі, України та Росії виявилось, що між-когортний зсув емансипаційних цінностей затьмарюється флуктуаціями матеріалістичних пріоритетів, які обумовлені несприятливими контекстуальними факторами. Таким чином, загострення соціально-економічних проблем призводить до підвищення загрози демодернізації через посилення матеріалістичних орієнтацій населення.

Отже, загальний висновок дослідження полягає у тому, що перебіг модернізації може бути нерозривно пов'язаним із демодернізацією протягом одного і того ж періоду часу. Хоча європейська інтеграція виявилась достатньо ефективною стратегією модернізації більшості постсоціалістичних суспільств Центральної та Східної Європи, це не є незворотній процес, про що свідчать антимодернізаційні виклики сьогодення. Саме такий погляд дозволить краще зрозуміти суперечливість розвитку регіону Східної Європи і фундаментальні загрози демодернізації сучасних суспільств.

Бібліографія

Acemoglu, D., Robinson, J. 2012. *Why Nations Fail : The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. New York: Crown Publishers.

- Alwin, D. F., McCammon, R. J. 2003. Generations, Cohorts, and Social Change, In: Jeylan T. Mortimer, Michael J. Shanahan. (Eds.). *Handbook of the Life Course*. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Altvater, E. 1998. Theoretical deliberations on time and space in post-socialist transformation. *Regional Studies*, Vol. 32(7), 591-605.
- Bauman, Z. 2000. *Liquid Modernity*. Cambridge, UK: Polity Press, 2000.
- Bendix, R. 1977. *Nation Building and Citizenship: Studies of Our Changing Social Order*. University of California Press: Berkeley.
- Berger, P. 1990. Ponimanie sovremennosti. *Sotsiologicheskie Issledovania*, 7: 127-133. [Understanding modernity. *Sociological Studies*, 7: 127-133].
- Blokker, P. 2005. Post-communist modernization, transition studies, and diversity in Europe. *European journal of social theory*, Vol. 8(4), 503-525.
- Cohen, S. F. 2001. *Failed Crusade: America and the Tragedy of Post-Communist Russia*. New York: W.W.Norton & Co.
- Deutsch, K. W. 1961. Social Mobilization and Political Development. *The American Political Science Review*, 55 (3): 493-514.
- Eisenstadt, S. N. 2010. Modernity and Modernization. *Sociopedia. International Sociological Association*. Available at: <http://www.sociopedia.isa>.
- EVS. 2011. European Values Study 1981-2008, Longitudinal Data File. GESIS Data Archive, Cologne, Germany, ZA4804 Data File Version 2.0.0 (2011-12-30) DOI:10.4232/1.11005.

- Firebaugh, G. 1989. Methods for Estimating Cohort Replacement. *Sociological Methodology*, Vol. 19, 243-262.
- Foucault, M. 1977. *Discipline and punish: the birth of the prison*; translated from the French by Alan Sheridan. New York: Pantheon Books.
- Foucault, M. 1965. *Madness and civilization: a history of insanity in the age of reason*; translated from the French by Richard Howard. New York, Pantheon Books.
- Habermas, J. 2003. *Filosofskii diskurs o moderne*; perevod s nemetskogo. Moskva: Szdatekski dom "Ves Mir". [Philosophical Discourse of Modernity; translation from German. Moscow: Publishing House 'All the World'].
- Harrison, D. 1988. *The Sociology of Modernization and Development*. London & New York: Routledge.
- Häyriinen-Alestalo, M. 2001. Is Knowledge-Based Society a Relevant Strategy for Civil Society? *Current Sociology*, Vol. 49, 203–218.
- Human Development Report. 2007. United Nations Development Program. New York: Palgrave Macmillan.
- Giddens, A. 1984. *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Inglehart, R. 1990. *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton: Princeton University Press, 1990.
- Inglehart, R., Welzel, C. 2005. *Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Inglehart, R. Welzel, C. 2010. Changing Mass Priorities. The Link between Modernization and Democracy. *Perspectives on Politics*, Vol. 8, No. 2, 551–567.
- Inkeles, A., Smith, D.H. 1974. *Becoming Modern: Individual Change in Six Developing Countries*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Janos, A. 1993. Continuity and Change in Eastern Europe: Strategies of Post-communist Politics. *East European Politics and Societies*, Vol. 8. (1), 1-31.
- Kapustin, B. 2003. Modernity's Failure/Post-modernity's Predicament: The Case of Russia. *Critical Horizons*. Vol. 4, 99-145.
- Lerner, D. 1968. Modernization: social aspects. *International Encyclopedia of the Social Sciences*. New York: Macmillan: 386-395.
- Levy, M. J. 1996. *Modernization and the Structure of Societies. Vol 2. The organizational contexts of societies*. New Brunswik: Transactions Pub.
- Lipset, S. M., Bendix, R. 1959. *Social mobility in industrial society Berkeley: Institute of Industrial Relations*. Berkeley, University of California Press.
- Martinelli, A. 2005. *Global Modernization: Rethinking the project of modernity*. London: SAGE Publications.
- Medvedev, S. 2014. Donetskii Jihad: Chem DNR pohoja na 'Islamskoe Gosudarstvo'. *Forbes*. 26.11.2014 [Donetsk Jihad: How DPR is Similar to 'Islamic State']. Available at: <http://www.forbes.ru/mneniya-column/tsennosti/274247-chem-dnr-pokhozha-na-islamskoe-gosudarstvo-i-kolumbiiskikh-partizan>.

- Müller, K. 1992. 'Modernising' Eastern Europe: theoretical problems and political dilemmas. *European Journal of Sociology*, Vol. 33(01), 109-150.
- North, D.C., Wallis, J.J., Weingast, B.R. 2009. *Violence and Social Orders A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*. Cambridge University Press.
- Parsons, T. 1971. *The system of modern societies*. Englewood Cliffs, NJ.: Prentice-Hall.
- Piketty, T. 2014. *Capital in the twenty-first century*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press.
- Ritzer, G. 2000. *The McDonaldization of Society*. New Century edition. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- Robertson, R. 1992. *Globalization: Social theory and Global Culture*. London: SAGE.
- Savelyev, Y. 2016. Decomposition of Value Change in European Societies in 1995–2008: Test of Modernization Model and Socialization Hypothesis. *Sociológia*, 48 (3): 267-289.
- Savelyev, Y. 2015. Cohort Analysis and the Issue of Delimitating Components of Social Changes: Method of Linear Trend De-composition. *Sotsiologicheskie Issledovaniya*, No. 10, 130-135.
- Savelyev, Y. 2011. European Integration and Differences in Development Tracks of East European Borderland. *Proceedings of National University of "Kyiv-Mohyla Academy"*, Vol. 122, 71–79. DOI:10.2139/ssrn.2803927
- Sen, A. 1999. *Development as freedom*. Oxford: Oxford University Press.

- Sztompka, P. 1993. Civilizational incompetence: The trap of post-communist societies. *Zeitschrift für Soziologie*, Vol. 22(2), 85-95.
- Sztompka, P. 1996. *Sotsiologia Sotsialnyh Izmenenii*; per. s angl. Moskva: Aspect Press. [*Sociology of Social Change*; translated from English. Moscow: Aspect Press].
- Therborn, G. 2003. Entangled Modernities. *European Journal of Social Theory*, 6 (3), 293-305.
- Tiryakian, E. A. 1995. Modernization in a millenarian decade: Lessons for and from Eastern Europe. In: Grancelli, B. (Ed.). *Social change and modernization: Lessons from Eastern Europe*. Walter de Gruyter.
- Touraine, A. 2009. *Thinking differently*. Cambridge, Malden, Mass.: Polity Press.
- Wagner, P. 1994. *A Sociology of Modernity: Liberty and Discipline*. London: Routledge.
- Wallerstein, I. 2000. Globalization or the Age of Transition? A Long Term View of the Trajectory of the World-System. *International Sociology*, 15 (2): 249-265.
- Welzel, C., Inglehart, R., Klingemann, H-D. 2003. The theory of human development: A cross-cultural analysis. *European Journal of Political Research*, Vol. 42, 341-379.
- Welzel, C., Inglehart, R., Alexander, E., Ponarin, E. 2012. Rasputyvanie svyazei mezhdu kul'turoi i institutami na primere emansipatsii chelovechestva. *Zhurnal Sotsiologii i Sotsial'noi Antropologii*, XV (4): 12-43. [Disentangling Relationship between Culture and Institutions on the

Case of Emancipation of the Humankind. *Journal of Sociology and Social Anthropology*, XV (4): 12-43].

WVS. 2009. World Value Survey 1981-2008 official aggregate v.20090901, 2009. World Values Survey Association (www.worldvaluessurvey.org). Aggregate File Producer: ASEP/JDS, Madrid.

Zapf, W. 1998. Teoria Modernizatsii i Razlichia Putei Obschestvennogo Razvitiia. *Sotsiologicheskie Issledovania*, 8: 14-26. [Theory of Modernization and Varieties of Ways of Social Development. *Sociological Studies*, 8: 14-26].

Zhang Feng, He Chuanqi. 2015. World Modernization Indexes 1950 to 2010. In: Martinelli, A., He, C. (Eds.). *Global Modernization Review: New Discoveries and Theories Revisited*. Singapore: World Scientific, 2015: 131-136.

Додатки**Таблиця 1. Емансипаційні цінності у 35 європейських країнах 2008 – 2010 рр.**

Країна	Середнє значення	Стандартне відхилення
Росія	1.43	0.52
Молдова	1.53	0.59
Україна	1.54	0.54
Болгарія	1.60	0.53
Португалія	1.60	0.55
Боснія і Герцеговіна	1.60	0.56
Білорусь	1.63	0.60
Румунія	1.65	0.55
Польща	1.71	0.59
Албанія	1.72	0.59
Туреччина	1.72	0.56

Словаччина	1.72	0.59
Ірландія	1.72	0.60
Естонія	1.75	0.55
Угорщина	1.75	0.59
Литва	1.76	0.52
Латвія	1.76	0.57
Іспанія	1.78	0.60
Чеська Республіка	1.80	0.61
Хорватія	1.81	0.56
Австрія	1.86	0.62
Франція	1.87	0.64
Греція	1.88	0.65
Швейцарія	1.90	0.65
Словенія	1.92	0.59
Ісландія	1.99	0.60
Фінляндія	1.99	0.68
Німеччина	2.00	0.62

Італія	2.01	0.64
Бельгія	2.01	0.64
Норвегія	2.06	0.50
Нідерланди	2.08	0.61
Данія	2.08	0.50
Велика Британія	2.08	0.63
Швеція	2.13	0.53

Середні значення шкали від одного – повністю матеріалістичні орієнтації

до трьох – цілком постматеріалістичні орієнтації. Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981-2008, Longitudinal Data File

Таблиця 2. Динаміка емансипаційних цінностей у східноєвропейських країнах

(зміна частки матеріалістів і постматеріалістів у 2008 р. порівняно із 1995–1997 рр.,

у відсотках, WVS хвиля 3, EVS хвиля 4)

Країна	Зміна частки матеріалістів, %	Зміна частки пост матеріалістів, %
Білорусь	-4.8	1.3
Болгарія	-10.4	-2.1
Чеська Республіка	-0.8	1.2
Естонія	-9.3	0.6
Латвія	-5.5	2.4
Литва	-16.2	0.6
Молдова	-5.1	1.9
Польща	-4.0	1.6
Румунія	-8.0	-0.6
Російська Федерація	2.9	-0.6

Словаччина	-10.5	0.8
Словенія	1.7	0.1
Україна	-6.0	-0.6

Значущі зміни виділені жирним шрифтом

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File; WVS (2009). World Value Survey 1981-2008 official aggregate.

Таблиця 3. Компоненти змін емансипаційних цінностей у 1995–2008 роках

Група постматеріалістів. Бінарна логістична регресія, нестандартизовані коефіцієнти

Країна	Зміна частки постматеріалістів, (%)	Компонент періоду	Компонент заміщення когорт
Білорусь	1.33	-0.028 *	0.023 ***
Болгарія	-2.13	-0.082 ***	0.018 **
Чеська Республіка	1.16	-0.014	0.014 ***
Естонія	0.63	0.017	0.021 ***
Латвія	2.4	0.032 *	0.006
Литва	0.55	-0.031	0.018 **
Молдова	1.89	0.029	0.012 *
Польща	1.55	-0.015	0.017 ***
Румунія	-0.64	-0.032 *	0.018 ***

Російська Федерація	-0.58	-0.043 *	0.024 ***
Словаччина	0.76	0.024	0.019 ***
Словенія	0.06	-0.019 *	0.013 ***
Україна	-0.59	-0.033 *	0.013 *

* $p < 0.05$ ** $p < 0.01$ *** $p < 0.001$.

Рівень освіти є статистично значущим для всіх країн ($p < 0,001$).

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File; WVS (2009). World Value Survey 1981–2008 official aggregate.

**Таблиця 4. Компоненти змін емансипаційних цінностей у 1995–
2008 роках**

Група матеріалістів. Бінарна логістична регресія, нестандартизовані коефіцієнти

Країна	Зміна частки матеріалістів, (%)	Компонент періоду	Компонент заміщення когорт
Білорусь	-4.83	0.019 *	-0.019 ***
Болгарія	-10.41	-0.001	-0.009 ***
Чеська Республіка	-0.81	0.045 ***	-0.015 ***
Естонія	-9.28	-0.032 ***	-0.012 ***
Латвія	-5.54	-0.011	-0.011 ***
Литва	-16.17	-0.032 ***	-0.008 **
Молдова	-5.1	-0.012	-0.011 ***
Польща	-3.95	0.010	-0.012 ***
Румунія	-7.99	-0.023 *	-0.004 *

Російська Федерація	2.89	0.035 ***	-0.017 ***
Словаччина	-10.53	-0.040 ***	-0.017 ***
Словенія	1.66	0.026 **	-0.014 ***
Україна	-6.03	-0.004	-0.009 ***

* $p < 0.05$ ** $p < 0.01$ *** $p < 0.001$.

Рівень освіти є статистично значущим для всіх країн ($p < 0,001$).

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File; WVS (2009). World Value Survey 1981–2008 official aggregate.

Таблиця 5. Оцінка впливу ціннісних змін на модернізацію у постсоціалістичних країнах у 1995–2008 рр.

Країна	Ефект історичного періоду	Ефект соціалізації
Білорусь	загроза демодернізації	сприяє модернізації
Болгарія	часткова загроза демодернізації	сприяє модернізації
Чеська Республіка	часткова загроза демодернізації	сприяє модернізації
Естонія	частково сприяє модернізації	сприяє модернізації
Латвія	частково сприяє модернізації	частково сприяє модернізації
Литва	частково сприяє модернізації	сприяє модернізації
Молдова	вплив незначущий	сприяє модернізації
Польща	вплив незначущий	сприяє модернізації
Румунія	вплив різноспрямований	сприяє модернізації
Російська Федерація	загроза демодернізації	сприяє модернізації

Словаччина	частково сприяє модернізації	сприяє модернізації
Словенія	загроза демодернізації	сприяє модернізації
Україна	часткова загроза демодернізації	сприяє модернізації

Оцінка на основі моделей бінарної логістичної регресії для груп постматеріалістів та матеріалістів.

Джерело: EVS (2011). European Values Study 1981–2008, Longitudinal Data File; WVS (2009). World Value Survey 1981–2008 official aggregate.